

Тема 9. Центральний банк та його роль в економіці

План:

1. Банківська система: принципи побудови та функції
2. Стійкість банківської системи та механізм його забезпечення
3. Центральний банк, його призначення та функції. Грошово-кредитна політика центрального банку
4. Національний банк України

1. Банківська система: принципи побудови та функції

Банк - це кредитно-фінансове підприємство, що акумулює тимчасово вільні кошти суб'єктів економіки, надає їх у кредит, здійснює розрахунки та інші фінансові операції та послуги.

Банк залучає кошти підприємств, організацій, установ, населення й інші кредитні ресурси з метою подальшого ефективного розміщення грошових коштів у вигляді кредитів від свого імені серед суб'єктів господарської діяльності і громадян на умовах поверненості, платності і терміновості. Банк здійснює касове і розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій, передбачених законом. Банки є юридичними особами. Вони економічно самостійні і цілком незалежні від виконавчих і законодавчих органів державної влади у рішеннях, пов'язаних з їх оперативною діяльністю, а також вимог і вказівок, які не відповідають чинному законодавству.

Банківська система - це організаційна сукупність різних видів взаємозалежних банків та інших кредитних установ, що діють у межах єдиного фінансово-кредитного механізму країни у визначений історичний період.

У серпні 1991 р. Україна стала незалежною державою й одержала можливість самостійно формувати власну банківську і грошову системи. У березні 1992 р. правовою основою функціонування банківської системи став Закон України «Про банки і банківську діяльність», у якому передбачено функціонування дворівневої банківської системи. Вона створювалася з метою розширення інфраструктури ринкової економіки, поліпшення обслуговування підприємств і населення, наближення банківських установ до своїх клієнтів. Банківська система України починала свою роботу в надзвичайно жорсткому економічному середовищі - за умов стрімкого падіння виробництва, руйнівної гіперінфляції і повного дисбалансу економічних процесів. Це заважало формуванню банками власної ресурсної бази і капіталу, стримувало розвиток довгострокового кредитування.

Специфічні риси банківської системи:

- як правило дворівнева побудова;
- поглиблене централізоване регулювання діяльності кожного банку окремо і банківської діяльності в цілому;
- централізований механізм контролю і регулювання руху банківських резервів;
- наявність загальносистемної інфраструктури, що забезпечує функціональну взаємодію окремих банків;
- гнучке поєднання високого рівня централізованої керованості банківської системи зі збереженням повної економічної самостійності і відповідальності за результати своєї діяльності кожного окремого банку.

Типи побудови банківської системи:

1) однорівнева банківська система - передбачає горизонтальні зв'язки між банками, універсалізацію їх операцій та функцій. Усі банки перебувають на одній ієрархічній сходинці, виконують аналогічні функції з кредитно-розрахункового обслуговування клієнтури. Такий принцип побудови банківської системи характерний для економічно слабозвинених країн, а також для країн з тоталітарним, адміністративно-командним режимом управління.

2) дворівнева банківська система - характерна для країн (у тому числі для України) з ринковою економікою. Верхній рівень - центральні (емісійні) банки, клієнтами яких є банківські інститути та урядові структури. Нижній рівень - комерційні банки, клієнтами яких є підприємства, організації, населення.

За дворівневою системою відносини між банками будуються у двох площинах: по вертикалі і по горизонталі. По вертикалі - це відносини підпорядкування між Центральним банком як керівним органом усієї банківської системи і комерційними банками. По горизонталі - це відносини рівноправного партнерства та конкуренції між комерційними банками.

У нашій державі до першого рівня банківської системи належить Національний банк України (НБУ), він же Центральний банк, «банк банків».

Центральні банки називають «банками банків», оскільки вони обслуговують всі інші банки і фінансово-кредитні установи, а також уряд (тому вони, як правило, є державними). Центральні банки, крім того, регулюють і контролюють грошовий обіг і всю фінансово-кредитну систему, зберігають у себе грошові кошти інших банків і офіційні золотовалютні резерви країни.

До другого рівня, як зазначалось вище, належать комерційні банки різних видів і форм власності, а також приватні банки. Банки другого рівня мають у сучасних умовах тенденцію до утворення різного роду об'єднань.

Нині у світі існує велика кількість міжбанківських об'єднань, утворення яких базується як на добровільному об'єднанні самостійних банків («злиття»), так і на правах власності, контролю, централізованого управління, прямого підпорядкування та залежності («поглинання»).

Головні представники міжбанківських об'єднань можуть бути різних типів:

- *асоціативного комерційного типу* - консорціуми та картелі;
- *корпоративного типу* - концерни та трести.

Банківський консорціум - це тимчасове об'єднання на договірній основі кількох банків для спільного проведення кредитних, гарантійних або інших банківських операцій. Головною метою консорціуму є: збільшення обсягів операцій концентрацією ресурсів, розподіл ризиків, що дає можливість обмежити втрати для кожного учасника консорціуму в разі неплатежів позичальників.

Банківський картель - об'єднання великих банків, основою якого є угода про розподіл сфер діяльності (узгодження і проведення єдиної політики при встановленні процентних ставок та виплати дивідендів, умов кредитування тощо).

Банківський концерн - це монопольне об'єднання акціонерних банків, де великий банк (головне акціонерне товариство) володіє контрольним пакетом акцій юридично самостійних банків (дочірніх товариств), тим самим фактично встановлює фінансовий контроль за їх діяльністю.

Банківський трест - це монопольне об'єднання банків, яке утворюється об'єднанням власності банків, що входять до його складу. При цьому останні втрачають юридичну, комерційну самостійність і підпорядковуються єдиному органу управління. На відміну від концерну, трест базується не на акціонерній, а на пайовій формі власності.

Функції банківської системи:

- 1. Трансформаційна функція** - зумовлена посередницькою місією банків. Мобілізуючи вільні кошти і передаючи їх різним суб'єктам, банки мають можливість їх трансформувати (змінювати) на різні терміни, розміри, що зменшує фінансові ризики.
- 2. Емісійна функція** - створення грошей і регулювання грошової маси в обігу відповідно до зміни попиту на гроші.
- 3. Стабілізаційна функція** - забезпечення сталості банків та грошового ринку, що проявляється у прийнятті ряду законів та інших нормативних актів, що регламентують діяльність усіх ланок банківської системи - від Центрального банку до вузькоспеціалізованих комерційних банків; у створенні дійового механізму державного контролю і нагляду за дотриманням цих законів та за діяльністю банків узагалі.

2. Стійкість банківської системи та механізм її забезпечення

Стійкість банківської системи - це збалансованість її складових, наявність взаємопов'язаних і взаємоузгоджених пропорцій між ними як у галузевому, так і в регіональному аспектах, а також збереження рівноваги та ефективного взаємозв'язку з фінансовою та макроекономічною системами.

Стійкість банківської системи залежить від багатьох аспектів її діяльності і має складну структуру.

Елементи стійкості банківської системи:

- 1) капітальна стійкість банку:** в її основі - обсяг власного капіталу, що забезпечує достатню суму грошових коштів, яку при необхідності можна використати для повернення депозитів, сформувати резерв для погашення непередбачених збитків чи боргів.
- 2) комерційна стійкість банку:** вона виражає:
 - рівень зв'язків банку з іншими суб'єктами ринкової інфраструктури;
 - розвиненість і міцність взаємовідносин із державою;
 - інтегрованість у систему міжбанківських відносин із державою;
 - якість співробітництва з кредиторами, дебіторами, клієнтами і вкладниками;
 - залежність банківської сфери від стану економіки в цілому;
 - міцність зв'язку між обсягом грошового капіталу банку і його реальним капіталом;
 - концентрацію частки активів і приватних вкладів у розпорядженні одного фінансово-кредитного закладу;
 - контроль значного обсягу фінансових потоків у країні.
- 3) організаційна стійкість банку:** функціонально-технічною документацією, що регламентує всі аспекти його діяльності, які стосуються як організаційної структури, так і специфічних банківських операцій.

4) функціональна стійкість банку: по-перше, залежить від рівня спеціалізації банку в обмеженому колі послуг та продуктів, що дає змогу спеціалізованому банку раціональніше й ефективніше управляти власним і залученим капіталом. По-друге, універсалізація банку (або розширення його операцій) також веде до підвищення функціональної стійкості, оскільки це сприяє тому, що багато хто з клієнтів має можливість задовольнити весь асортимент своїх потреб у банківських продуктах і послугах в одному банку

5) фінансова стійкість банку: включає зазначені вище основні показники, що розкривають і синтезують результативність інших складових стійкості фінансово-кредитного закладу, насамперед обсяг і структуру власних засобів, рівень доходності і прибутковості, норму прибутку на власний капітал, дотримання встановлених показників ліквідності, мультиплікативну ефективність власного капіталу, обсяг створеної додаткової вартості.

Підтримання банком фінансової стійкості дає змогу зберегти конкурентоспроможність на кредитному ринку. Проте це дуже складне завдання.

Фінансовій стійкості комерційних банків України на сучасному етапі найчастіше загрожують такі негативні фактори:

- триваючий цілеспрямований підрив їхньої ділової репутації;
- недосконала система набору кадрів для комерційних банків;
- надання клієнтам недостовірної інформації;
- використання фальшивих векселів, цінних паперів і гарантійних листів;
- неповернення виданих кредитів, правова неврегульованість цієї проблеми у сфері банківської діяльності;
- недосконала оцінка кредитних ризиків;
- відсутність систематизованих даних про несумлінних позичальників;
- маніпулювання кредитними картками, банкоматами;
- шахрайське вторгнення до банківських комп'ютерних мереж;
- витік конфіденційної інформації;
- недосконалість структур, що забезпечують внутрішню та зовнішню безпеку банківських установ.

У підтримці фінансової стійкості комерційного банку зацікавлений не лише він сам, а й банківська система країни в цілому. Регулювання цього процесу перебуває у центрі управлінської діяльності центральних банків фактично всіх розвинутих країн.

Забезпечення стійкості банківської системи залежить від аналізу фінансового стану банків.

Основними джерелами інформації для проведення аналізу фінансового стану комерційного банку є:

- *баланс*: аналіз балансу дає комплексну характеристику діяльності банків на будь-яку дату. В ньому подана інформація про наявність власних коштів, зміни в структурі залучених коштів, складові активів та ін. На підставі балансу можна дійти висновків про стан ліквідності, доходності, ймовірних перспектив розвитку банку.
- *звіт про фінансові результати*: дає інформацію про доходи і видатки банку (відображення фінансових потоків за певний період часу).

Забезпечення належного рівня ліквідності — одне з найважливіших завдань управління банком.

Ліквідність банку — здатність банку в будь-який момент виконувати зобов'язання перед вкладниками в грошовій формі на першу вимогу й на повну суму.

Контроль за банківською діяльністю — це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення регулярного спостереження і періодичних перевірок фінансово-господарської діяльності, організації роботи банку та його підрозділів.

Головні цілі банківського контролю:

- захист акціонерів і вкладників кожного конкретного банку від некомпетентного управління та зловживань;
- підтримання стабільності на фінансовому ринку через попередження "системного ризику".

Система контролю за діяльністю комерційних банків охоплює:

- 1) зовнішній контроль;
- 2) державний контроль (НБУ, ДПІ, правоохоронні органи);
- 3) зовнішній аудит (незалежні аудиторські фірми);
- 4) внутрішній контроль;
- 5) внутрішній банківський аудит (ревізійні відділи банку);
- 6) ревізійні комісії.

3. Центральний банк, його призначення та функції. Грошово-кредитна політика центрального банку

Центральний банк – це установа, яка створює сприятливі умови для функціонування грошово-кредитної системи через забезпечення макроекономічного аспекту стабільності цін, грошей і надійності банківського сектора.

Процес створення центральних банків тісно пов'язаний із процесом демонетизації золота і переходом від грошової системи золотомонетного стандарту до системи обігу кредитно-паперових грошей.

Історично у світі *створення центральних банків відбувалося двома шляхами:*

- 1) *еволюційний* - становлення центрального банку відбувалося протягом тривалого періоду часу шляхом поступового закріплення за ним монопольної емісії банкнот (Банк Англії, Банк Голландії, Банк Франції). Центральні банки цих країн виникли на базі найбільших комерційних банків, у яких з розвитком кредитної системи відбувалася концентрація банкнотної емісії;
- 2) *директивний* - держава приймала рішення про заснування центрального банку, закріпивши за ним з моменту створення монопольне право випуску грошей у країні, наділивши його також функціями регулювання діяльності комерційних банків та грошово-кредитного регулювання економіки (Федеральна резервна система США, Резервний банк Австралії, Національний банк України).

Функції центрального банку:

1) *емісія готівки та організація грошового обігу* - пов'язана з монопольним правом центрального банку на випуск банкнот - законних платіжних засобів, на території даної країни.

2) *банк банків* - полягає в кредитно-розрахунковому обслуговуванні центральним банком усіх інших банківських установ країни та здійснення банківського регулювання й нагляду за ними. Ця функція передбачає діяльність центрального банку як міжбанківського розрахункового центру та кредитора останньої інстанції.

Центральні банки у переважній більшості країн не вступають у безпосередні взаємовідносини з підприємствами, організаціями і населенням, а впливають на економічні процеси опосередковано-через систему комерційних банків, здійснюючи відповідне обслуговування останніх.

3) *банк ряду* - полягає в організації центральним банком кредитно-розрахункового обслуговування урядових структур, а також проведення операцій, пов'язаних з касовим виконанням державного бюджету, обслуговуванням державного боргу та зберіганням золотовалютних резервів країни.

Центральні банки, виконуючи роль фінансового агента уряду, як правило, беруть активну участь в організації випуску державних боргових зобов'язань, їх розміщенні і підтриманні ринкового курсу.

4) *реалізація грошово-кредитної політики* - визначає місце і роль центрального банку в ринковій системі організації господарських процесів. Центральний банк вживає регулятивних заходів у грошово-кредитній сфері економічних відносин з метою ефективного впливу на господарську активність, темпи економічного зростання, стримування інфляції та забезпечення зайнятості робочої сили.

Основним об'єктом грошово-кредитного регулювання з боку центрального банку виступає кредитна діяльність комерційних банків, що безпосередньо позначається на сукупній грошовій масі, від величини якої у свою чергу залежить динаміка основних показників розвитку економіки.

Грошово-кредитна політика - це сукупність заходів у сфері грошового обігу та кредитних відносин, які проводить держава.

Розроблення і реалізація грошово-кредитної політики — це основна функція центрального банку.

Типи грошово-кредитної політики:

- *політика грошово-кредитної рестрикції (політика "дорогих грошей")*: весь інструментарій грошово-кредитної політики підпорядковується, згідно з динамікою економічного циклу, стисненню обсягів грошової та кредитної емісії;
- *політика грошово-кредитної експансії (політика "дешевих грошей")*: забезпечення доступності для суб'єктів економічної діяльності грошових і кредитних ресурсів.

Цілі грошово-кредитної політики:

- 1) *стратегічні* — можуть бути кінцеві цілі загальноекономічної політики держави;
- 2) *проміжні* — досягнення такого стану деякими економічними змінними, що сприятиме досягненню стратегічних цілей;
- 3) *тактичні* — мають короткостроковий, оперативний характер і покликані забезпечити досягнення проміжних цілей.

Суб'єкти грошово-кредитної політики:

- *банківська система*: центральний банк і комерційні банки;
- *урядові структури*: Міністерство фінансів або казначейство, органи нагляду за діяльністю банків і контролю за грошовим обігом, інституції зі страхування депозитів, а також інші установи.

Інструменти грошово-кредитної політики:

- *здійснення операцій на відкритому ринку, де реалізуються державні цінні папери*: це здійснення купівлі та продажу уповноваженими установами держави її цінних паперів.

Коли центральний банк купує цінні папери, що перебувають у володінні комерційних банків, він здійснює таким способом додаткову грошову емісію. При цьому, в зв'язку зі зростанням резервів, збільшується кредитний потенціал комерційних банків.

- *регулювання резервної норми комерційних банків: обов'язкові резерви* — це частина (норма в процентах) банківських депозитів та інших пасивів, отриманих банком з інших джерел, яка, згідно з чинним законодавством або зі встановленими нормативними актами, має зберігатися у формі касової готівки комерційних банків та їх депозитів у центральному банку.

Змінюючи норму обов'язкового резерву, центральний банк безпосередньо впливає на пропозицію грошей і банківського кредиту.

- *зміна норми банківського процента*: облікова ставка процента формується на основі надання центральними банками позик комерційним банкам.

Облікова ставка відіграє опосередковану функцію — визначає комерційним банкам вартість кредитів центрального банку. Якщо облікова ставка процента знижується, то в комерційного банку виникає зацікавленість в отриманні додаткових сум таких кредитів, і навпаки. Відповідно через зміну облікової ставки збільшується або зменшується на грошовому ринку пропозиція кредитних ресурсів.

- *рефінансування комерційних банків*: здійснює центральний банк шляхом регулювання попиту на свої позички з боку комерційних банків з урахуванням зміни їх асортименту, обмеження цільового призначення, лімітування обсягів окремих позичок тощо.

- *валютне регулювання*: центральний банк застосовує у разі планового зменшення маси грошей в обігу, при ньому він продає на ринку відповідну масу іноземних валютних цінностей, що призводить до скорочення банківських резервів і пропозиції грошей. І навпаки, при збільшенні маси грошей в обігу центральний банк купує відповідну масу іноземної валюти.

4. Національний банк України

Національний банк України - центральний банк країни, що являє собою перший рівень банківської системи.

НБУ створений згідно із Законом України "Про банки і банківську діяльність" і діє на підставі Закону "Про Національний банк України".

Функції НБУ як центрального банку:

- 1) емісія грошей та організація їхнього обігу;
- 2) кредитор останньої інстанції для комерційних банків;
- 3) організація розрахунків між банками;
- 4) обслуговування державного боргу країни;
- 5) проведення операцій на ринку державних цінних паперів та валютному ринку;
- 6) видача комерційним банкам ліцензій на здійснення банківських операцій та операцій з іноземною валютою;
- 7) контроль за діяльністю комерційних банків.
- 8) визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій, створює, координує і контролює електронні платіжні засоби;
- 9) складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування;
- 10) здійснює валютне регулювання і валютний контроль, визначає порядок здійснення платежів в іноземній валюті;
- 11) забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними;
- 12) організовує інкасацію і перевезення банкнот та інших цінностей;
- 13) здійснює інші функції в межах Закону "Про НБУ".

Він виконує традиційні функції, характерні для центрального банку держави: є емісійним і розрахунковим центром держави, "банком банків" і банком уряду. Він здійснює регулювання і контроль за кредитно-фінансовою системою країни в цілому.

Основна функція Національного банку України - це забезпечення стабільності грошової одиниці та організація грошово-кредитної політики (ГКП). За її організацію відповідає та спеціальна структура - рада - НБУ на правах одного з двох керівних органів цього банку, перед якою поставлені завдання грошово-кредитної політики на кожний рік, засади якої розробляються та затверджуються до 15 вересня поточного року. До реалізації завдань, визначених в основних засадах, залучається й апарат НБУ.

Через грошово-кредитну політику можна досягти вирішення загальноекономічних цілей держави, зокрема: зростання виробництва, зростання зайнятості, стабілізація цін та відсоткових ставок, збалансування платіжного балансу, стабілізація валютного ринку та ін.

Національному банку надане монопольне право на випуск грошей в обіг. Казначейство Міністерства фінансів України не має права емісії грошей і

здійснює фінансування державних витрат у межах доходів, що надійшли в бюджет, а також отриманих кредитів. Цим самим забезпечується кредитна основа сукупного грошового обігу України.

Національний банк України як емісійний центр країни здійснює випуск в обіг грошей на кредитній основі. Це відбувається шляхом кредитування комерційних банків, уряду, а іноді й великих підприємств. Для цього банк прогнозує необхідну для розвитку економіки грошову масу (як готівкову, так і безготівкову), стежить за співвідношенням грошей в обох сферах грошового обігу.

Процедура випуску грошей в обіг здійснюється шляхом продажу банкнот і монет комерційним банкам в обмін на їхні резерви, що містяться на окремому кореспондентському рахунку в НБУ. Він також здійснює емісію депозитних грошей шляхом кредитування комерційних банків, купівлі іноземної валюти, золота та цінних паперів уряду (казначейських білетів, облігацій тощо).

Отже, НБУ, використовуючи названі канали емісії грошей, збільшує свої активи - переважно у формі боргових зобов'язань. Збільшення активів приводить до відповідного зростання його пасивів - створення грошей.

Національний банк України був створений у 1991 р. Він становить систему єдиного банку, що включає в себе центральний апарат, розташований у Києві, Кримське республіканське і 24 обласні управління. Управління НБУ діють від його імені в межах наданих їм повноважень і функцій. Вони підзвітні Правлінню банку.

До функціональних підрозділів НБУ належать обчислювальні, розрахунково-касові центри, регіональні і Центральна розрахункові палати. Структурним підрозділом НБУ виступає апарат інкасації. Керівним органом НБУ є Правління, яке очолює Голова Правління.

Як розрахунковий центр країни НБУ встановлює правила проведення безготівкових розрахунків господарськими суб'єктами, а також організовує розрахунки між комерційними банками в Україні. Він представляє інтереси держави у відносинах з центральними банками інших країн, у міжнародних фінансово-кредитних установах.

НБУ встановлює правила і проводить реєстрацію комерційних банків, видає ліцензії на проведення валютних операцій, здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків на території України.

Як банк банків, він веде рахунки комерційних банків, здійснює їхнє розрахунково-касове обслуговування, надає кредити комерційним банкам, встановлює правила функціонування міжбанківського кредитного ринку в Україні.

НБУ організовує касове виконання бюджету банківською системою України, надає кредити уряду. На нього покладене виконання операцій щодо розміщення державних цінних паперів, обслуговування внутрішнього державного боргу.

Крім того, на *Національний банк покладене виконання операцій, пов'язаних із функціонуванням валютного ринку України*. Він за узгодженням Кабінетом Міністрів встановлює офіційний курс національної грошової одиниці, створює валютні резерви, організовує операції з монетарними металами.